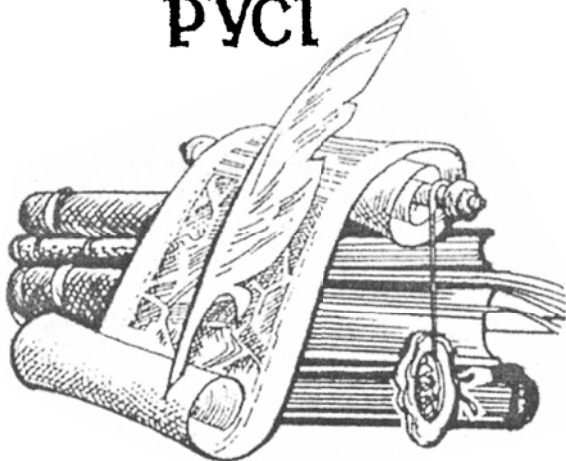

МЕМУАРИ ДО ІСТОРІЇ ПІВДЕННОЇ РУСИ

Випуск 2 (перша половина XVII ст.)

Ф.Євлашевський, Я.Собеський,
походи 1625 та 1628 рр., С.Окольський,
Г.Боплан, звільнення невільників.
Б.Машкевич

За редакцією В.Антоновича

Дніпропетровськ
“Січ”
2006

УДК 82-3
ББК 84.4 УКР 6-4
М49

Перекладено за виданням: Мемуары, относящиеся к истории южной Руси. — Вып. II (первая полов. XVII ст.) (Ф.Евлашевский, Я.Собеский, походы 1625 и 1628 гг., С.Окольский, Г.Боплан, освобождение невольников, Б.Машкевич)/ Под ред. В.Антоновича. — К., 1896. — 439 с.

Із книгозбірні *В. С. Мороза*.

До другого випуску книги за редакцією В.Б.Антоновича (1834—1908) — історика, археографа, професора історії Київського університету — увійшли мемуари першої половини XVII століття: “Щоденник новгородського підсудка Федора Євлашевського” (1564—1604); “Історія Хотинського походу Якова Собеського” (1621); “Щоденник походу проти козаків запорозьких” (1625) з додатком “Куруківська угода”; “Відомості про похід до Криму Михайла Дорошенка” (1628); “Щоденник Симеона Окольського” (1637-1638) з додатками “Доповнення Самійла Величка” та “Ординація Війська Запорозького реєстрового”; “Опис України Боплана” (1630—1643); “Сказання про невольників, які втекли з турецької каторги” (1643) та “Щоденник Богуслава Машкевича” (1643—1649).

Збірник виходить через 110 років з часу першого видання.

Переклад з російської *І.С. Голуб*

**Випущено на замовлення Державного комітету
телебачення і радіомовлення України
за програмою “Українська книга”**

ISBN 966-511-294-5

© Голуб І.С., пер. з рос. 2006
© Мороз В.С. передм., 2006
© Дерев’янка А.П., худож. оформ. 2006
© “Січ”, 2006

III ЩОДЕННИК ПОХОДУ ПРОТИ КОЗАКІВ ЗАПОРОЗЬКИХ 1625

Щоденник цей, створений одним із учасників походу, імені котрого не збереглося в тексті рукопису, внесений був до записника, впорядкованого невідомою особою наприкінці XVII ст. (судячи з почерку), що зберігався у рукописному відділенні інституту Оссолінських у Львові (№ 204). Означений записник, подібно іншим численним пам'яткам такого ж роду, являє так звану у польській бібліографії „*silwan regum*”. Власник подібної книги вписував до неї звичайно без усякого ладу і розбору все те, що становило для нього серйозний чи тимчасовий інтерес. Тут поруч з грамотами, документами, уривками з літописів, виписками з історичних творів, копіями листів високих осіб, щоденниками посольств і воєнних походів зустрічаються: публіцистичні памфлети, сатири, пасквілі, анекдоти, розгульні чи елегійні вірші, нотатки приватного чи економічного характеру, копії панегіриків, проповідей, сеймових і надмогильних промов тощо. Серед настільки різноманітного змісту, що у будь-якому випадку характеризує рівень розвитку і моральне обличчя середовища, до якого належить упорядник записника, нерідко зустрічаються статті, які становлять серйозний історичний інтерес. Однією з таких статей, на нашу думку, є запропонований щоденник „*Djarjusz komisjsi albo expedycji przeciwko wojsku Zaporoskiemu*”, копія якого була занесена до згаданого записника і міститься в ній на аркушах: 21-27.

Факт, про який розповідається у запропонованому щоденнику, повстання козацького гетьмана Жмайла і придушення його польським гетьманом Конецпольським, не згадується ні в козацьких літописах, ні в творах польських істориків, хоча дуже часто зустрічаються посилання на

Куруківську угоду, що була результатом походу і довго після того слугувала для польського уряду ніби нормою для регулювання козацьких стосунків. Саме повстання, що дало привід для укладення цього договору, довго залишалося зовсім невідомим і не згадувалось навіть імені його ватажка істориками, які описували козацькі повстання. Щоденник походу був відомий тільки двом авторам історичних монографій, у творах яких ми зустрічаємо запозичені з нього відомості: одне з них – це життєпис Фоми Замойського, видане Батовським і упорядковане 1643 року Станіславом Журковським¹. Потім подробиці повстання Жмайла розказані у передмові до „Богдана Хмельницького” Костомарова, у двох останніх виданнях цього твору; ми не знаємо, чи запозичив шановний історик наведені ним відомості зі вказаної праці Журковського чи з оригінального щоденника, що трапився йому в рукопису.

Польський текст щоденника, запозиченого зі вказаного рукопису Інституту Оссолінських, був виданий Київською Археографічною Комісією в 1888 році, у томі, названому: „Збірник літописів, що стосуються історії південної і західної Русі”. Після цього російський переклад, зроблений Ф.Д.Ніколайчиком, поміщено в „Киевской старине” за 1889 р. (жовтень, с. 53-62). До перекладу свого п. Ніколайчик приєднав докладні коментарі відносно історико-топографічних відомостей, що містяться у щоденнику, при цьому автор вельми вдало сполучає подробиці щоденника з сучасною нам топографією і визначає місце розташування „Курукового озера” а також маршрут походу 1625 року.

П'ятого липня цього 1625 року ясновельможний пан гетьман² з кварцяним військом Його Королівської Милості розташувався за Мурахвою³ над річкою між Чорним

¹ *Zywot Tomasza Zamojskiego, napisal Stanislaw Zurkowski, wydal Alexander Batowski z rekopismu w zbiorze Wiktora Baworowskiego.* – Lwow, 1860.

² Станіслав Конєцпольський

³ Містечко Подільської губернії Ямпільського повіту на річці з тією ж назвою.

і Кучманським шляхами¹, з метою дати відсіч набігам поганих і ворожим задумам. Там військо стояло табором, з дотриманням повної військової дисципліни, аж до 15 вересня, згодом рушило окремими полками, які у різних місцях перейшли ріку Буг. Сам гетьман виступив звідти зі своїм полком дня 25-го того ж місяця, відпустивши у Барі послів від Мехмет-Джак-паші, від Шагін-Гірея, від молдавського господаря, а також семиградського посла і зупинився на відстані милі, не доходячи Паволочі². Там з Його Милістю трапився перший напад квартани³, яка й донині жорстоко мучить його.

26. Вранці київські послы вітали Й.М. і отримали відповідь на принесені листи. Й.М. зі своїм полком пройшов через Паволоч, відвідав Й.М. каштелянову віленську⁴, після чого розташувався табором на відстані доброї милі від міста.

27. Зупинилися табором у півмилі за містечком Таборівкою⁵, де білоцерківський підстароста п. Рогоз з міщанами вітав його милість.

28. Простояли там же цей день, чекаючи інші полки і панів комісарів.

29. Табір пересунувся на милю і зупинився над р. Роставицею; того ж дня прибули сюди полки кам'янецького підкоморія Станіслава Потоцького.

30. Туди ж прибули полки п. вінницького старости⁶ і п. Тржцинського.

¹ Шляхи: Чорний і Кучманський являли путі, якими кримські татари вдиралися до південної Русі; перший пролягав уздовж вододільної лінії між басейнами Дніпра і Бугу; другий – уздовж такої ж лінії між басейнами Бугу і Дністра.

² Містечко Київської губернії Сквирського повіту, на р. Роставиці.

³ Квартана (*febris quartana*) – переміжна пропасниця, напади якої повторюються через чотири дні.

⁴ Софія – уроджена Карабчевська, вдова кн. Романа Ружинського, а за другим шлюбом – Ієроніма Ходкевича, віленського каштеляна.

⁵ Колись містечко, тепер село Сквирського повіту Київської губернії на р. Роставиці

⁶ Адама Калиновського.

Жовтня 1. Стояли на тому ж місці.

2. Туди ж прийшов полк п. галицького каштеляна ¹.

3. Прибув сюди ж до табору п. руський воєвода, комісар Й.К.М. ²

4. Вранці війська зняли табір, рушили з берегів Роста-виці, перейшли через річку Кам'янку ³ і, проминувши Білу Церкву, зупинилися у чверті милі від міста.

5. Стояли там же, чекаючи панів комісарів.

6. Знявши табір, рушили далі і зупинились у двох ми-лях (від попереднього) над р. Узенем ⁴.

7. Цього дня пройшли близько милі й зупинилися за містечком Рокитною ⁵.

8. Простояли там же, чекаючи комісарів.

9. Вранці зняли табір, пройшли три з половиною милі і зупинилися над р. Кагарликом ⁶.

10. Війська зробили близько трьох миль і зупинились над урочищем Пієвим ⁷. Канівський підстароста з міща-нами зустріли Його Милість.

11. Знялися з табору і зупинились у милі від Канева. До гетьмана приїхали три послы від канівських козаків; вони повідомили, що їхній гетьман Жмайло ще знаходить-ся на Запорозжжі й просили на наступати на місто, але доз-волити усім їм зібратися тут на раду.

12. Стояли на тому ж місці. 3000 козаків, не дійшов-ши згоди на раді про те, чи мусять вони підкоритися геть-манові, чи ні, покинули місто. П. гетьман відрядив у по-гоню за ними Одрживольського з десятьма хоругвами.

13. П. Одрживольський наздогнав цих козаків над

¹ Мартина Казановського.

² Ян Данилович.

³ Роставиця і Кам'янка – ліві притоки р. Росі.

⁴ Ліва притока Росі.

⁵ Містечко Васильківського повіту на р. Рокитній; належало кн. Домі-ніку Заславському, який отримав його у спадок після бездітної смерті кн. Януша Острозького (1620 р.).

⁶ Ліва притока р. Росави, яка впадає у Рось.

⁷ Нині село Пій Канівського повіту Київської губернії.

річкою Мошною ¹ і розгромив їх. Під час сутички баский кінь поніс до козацького табору сина князя Четвертинського, котрого вони й протримали в полоні до кінця експедиції. Гетьманське військо пройшло три милі й, переправившись через Рось під Рожницями ², розташувалось на іншому її березі. Гетьман послав кавалера Юдицького з німецькою піхотою і хоругвами Коссаківського і Білецького на допомогу Одрживольському, якого вони ледве наздогнали над р. Мошною; тим часом козаки, укріпившись у своєму таборі, рушили до Черкас.

14. П. Одрживольський зі своїм полком і отриманим підкріпленням спішно йшов до Черкас, звідки 20 тисяч козаків за годину перед світанком вийшли табором для з'єднання з козацьким військом, яке від Маслового Ставу ³ вже збиралось до Цалова (sic). Повідомивши про те гетьмана, сам Одрживольський залишився біля міста. У цей день корпус пройшов три милі до р. Мошни й, переправившись через неї, зупинився табором. Пан київський воевода кн. Панницький ⁴, кн. Костянтин Вишневецький і пани комісари прибули до табору.

15. Пан гетьман з військом і комісарами підійшов до Черкас і розташувався табором поблизу міста.

16. Простояли там же цілий день через наради між комісарами, які вже всі зібралися.

17. Вранці табір знявся з Черкас і військо, пройшовши дві милі, зупинилось над Дніпром. Тут гетьмана зустрів козацький посол і оголосив, ніби козаки отримали звістку про те, що їхній гетьман вже вийшов з артилерією із Запорожжя.

18. Зняли табір. Пройшовши дві милі, проминули

¹ Права притока Дніпра, р. Ольшанка, в XVII ст. називалася Мошною.

² Населеної місцевості з такою назвою немає тепер на берегах Росі.

³ Нині с. Маслівка Канівського повіту на р. Росаві. Біля Маслового Ставу декілька разів збиралися козацькі ради; 1625, 1638, 1651, 1673 рр.

⁴ Явна описка в оригіналі: в числі комісарів був кн. Юрій Заславський, який і перероблений на „Панницького”.

містечко Боровицю ¹ і зупинились на відстані милі від нього.

19. Вранці прибули козаки до п. гетьмана, прохаючи не наступати на них з військами, але дочекатися, поки підійде із Запорозжя їхній гетьман, п. Жмайло. Проте Його Милість рушив військо вперед і, пройшовши три милі, зупинився біля дніпровської затоки.

20. Стояли там же протягом цілого дня. Продовжувалась нарада між комісарами; прибув гонець від християнських послів, які перебували у Царєграді. Він проїхав до табору через молдавські володіння і мав аудієнцію у гетьмана.

21. Зняли табір і, пройшовши дві милі, зупинились за милю від Крилова.

22. Залишалися там же протягом цілого дня через наради між комісарами. Гетьман відпустив іноземного гінця.

23. Ще один день провели на тому ж місці. Були посли від козаків, говорячи те ж саме, тобто, що їхній гетьман ще не прибув із Запорозжя.

24. Табір знявся і військо рушило до Крилова, проминуло його і розташувалось над річкою Цибульником ² на відстані однієї милі від міста; з цієї позиції добре видно було козацький табір та їхню охорону.

25. Надіслали до п. гетьмана своїх послів зі звісткою, що запорозький гетьман з'явився з артилерією до козацького табору і сповіщає ясновельможного п. гетьмана про своє прибуття.

26. Простояли там же. П. гетьман посилав до козаків деяких комісарів з пропозицією умов, які вони мусять прийняти, коли бажають залишитися вірними підданими Й. К. М. Козаки прийняли ці пункти для обговорення на раді.

¹ Нині село Чигиринського повіту.

² Права притока Дніпра в Олександрійському повіті Херсонської губернії. На місці, де був розташований козацький табір, знаходиться нині с. Таборище, в якому збереглося старовинне земляне укріплення.

27. Залишалися на тому ж місці. Козаки оголосили, що вважають ці умови важкими для себе і почали раду.

28. Стояли там же. Нарада між козаками продовжувалась до полудня. На вечір тринадцять чоловік з числа козацької старшини приїхали оголосити гетьманові, що молодці рішуче не обіцяють виконати жодного пункту із запропонованих умов. Послів затримали на ніч, а цілому війську наказано бути готовими на завтра.

29. Вранці п. гетьман відпустив тринадцятьох козацьких послів, при цьому кількома словами довів їх до сліз: „Оскільки ви не хочете покірливості, як личить вірним підданам, заслужити милосердя Й. К. М., то ми сподіваємось, що, з Божою поміччю, ви незабаром відчуете силу наших шабел на своїх головах за вашу непокірливість і свавільність, відповідальність же за кровопролиття, яке має відбутися, нехай впаде на ваші душі”. Після цього гетьман негайно наказав виступати услід за ними всім військам, які були розподілені в такій послідовності: попереду йшли три полки: київський воєвода¹ зі своїм полком вів праве крило, галицький каштелян зі своїм – ліве, а полк князів Збаразьких займав середину. За ними йшли 800 чоловік іноземної піхоти капітанів: Бутлера і Вінкрота, далі військова артилерія і слідом за нею артилерія київського воєводи (разом з його ж німецькою піхотою, якою керував п. Фітінгс); за ним капітан Надольський вів усі хоругви угорської піхоти і вибранців²; далі йшов брацлавський воєводич п. Микола Потоцький з полком пана гетьмана; за ним п. підкоморій, нарешті вінницький староста і п. Склинський. У ясний день увесь широкий степ вкрився військами.

Коли полки у вказаній послідовності пройшли одну болотну переправу, п. гетьман також озброївся і з верши-

¹ Фома Замойський.

² Піхота, що набиралась з королівських маєтків, яка користувалась пільгою замість усіх інших повинностей поставляти міліцію на випадок потреби.

ни великих курганів уважно оглянув козацький табір і розташування місцевості. Відтак він наказав своїй сторожі вибити з позиції козацьку сторожу, галицькому каштеляну з однією ротою Бутлера і п'ятьма хоругвами гайдуків зайняти її місце, зійшовши уздовж яру під лісом і озером від лівого кута ворожого табору, а кавалеру Юдицькому з однією ротою Вінкрота і п'ятьма хоругвами гайдуків зайти також яром від правого флангу.

Під час цього руху трапилась сутичка з козаками, що супроводжувалась тривалою і досить завзятою перестрілкою; та коли з обох ярів з великою стрімкістю кинулися на них і наша кіннота зігнала козацьку з поля назад до табору, то і піші молодці ледве зупинились біля самого шанця. Юдицький, Вінкрот і Фітингс у розпалі переслідування їх кинулися просто до табору, але були стримані самим гетьманом, який передбачав можливість нападу з козацького табору. Воєвода київський підтримав їх своєю хоругою і гарматами, які завдавали шкоди не лише табору, але й відбивали також вилазки ворожої кінноти з правого яру. Гетьман зайняв чоло чи середину поля від одного яру до іншого зі своїм полком і гарматами, які також сильно били і непокоїли супротивника. Галицький каштелян, помітивши зі свого яру, що кут табору укріплений найслабкіше, хотів увірватися сюди разом з капітаном Бутлером. Помітивши це, козаки зосередили більшу частину своїх сил на цьому пункті і весь час охороняли його частішими залпами. Настав вечір і піхота, стомлена, частково поранена, потребувала відпочинку. Тому гетьман, добре оглянувши табір, наказав відкликати піхоту й артилерію як свою, так і київського воєводи, що були під табором, потім помістив усе військо в таборі, розташованому в тому ж місці, де раніше знаходилась передова козацька сторожа.

30. Залишалися на тому ж місці і протягом цілого дня займались виготовленням кошів¹ для приступу. Додатко-

¹ Сплетені з лози мішки, які наповнювались землею і слугували для заповнення ровів, що оточували укріплення.

во кожен окремо готував для себе запас куль та іншого. Гайдук п. гетьмана перейшов до козаків, яких і застеріг щодо кошів і майбутнього приступу. Тому козаки, бажаючи вийти з табору, спробували було переправлятися через Дніпро в декількох десятках човнів. Але оскільки всі вони загинули у хвилях через сильну бурю, яка була того дня, то ті, що залишилися на суходолі, вирішили відступати табором, під керівництвом свого гетьмана Жмайла, до старого городища над Куруковим озером, що розташоване нижче по Дніпру; при цьому декілька загонів кінноти відділилися від них і сховались у різних потаємних місцях.

З настанням темної ночі гетьман відрядив 40 чоловік німців через ліс до табору, щоб дістати язика. Підійшовши до самого шанця і не побачивши ні сторожі, ні вогнів, вони помітили, що укріплення залишене козаками, про що негайно повідомили гетьманові.

31. У п'ятницю, напередодні всіх святих, задовго перед світанком п. гетьман послав п. підкоморія з його полком навздогін за козаками, яких той наздогнав уранці, через годину після світанку, на відстані милі по другий бік болота чи озера, через яке вони вже встигли переправитися. Тим часом козаки, розмістивши у хащах 1500 чоловік для прикриття переправи, самі пройшли табором ще півмилі до іншої води ¹, перейшовши котру і відділивши з тією ж метою ще 2000 кінноти продовжували йти табором інші півмилі аж до озера, що називається Куруковим ², понад яким залишили свої вози і розташувались півмісяцем для охорони їх 2000 чоловік; потім переправили решту війська і на відстані 1/8 милі звідти, біля шанця чи старого городища побудували табір, укріпивши його кількома рядами возів.

¹ На думку п. Ніколайчика, вельми правдоподібну, обидві пройдені козаками переправи були двома кінцями (східним і західним) дуже довгого звивистого озера, яке називається „Россоховате”.

² Курукове озеро і поблизу нього урочище „Ведмежі Лози” знаходилися поблизу нинішнього посаду Крюкове (Полтавської губернії Кременчуцького повіту), ім'я котрого є дещо скороченою формою більш старої назви „Курукове”.

Ледве настав день, гетьман наказав полкам у порядку виходити з табору, а кавалеру і капітанам з їхньою іноземною піхотою доручив якомога швидше переслідувати козаків по п'ятах, що вони виконали з великою ретельністю і раніше кінноти прибули до першої переправи. Знайшовши п. підкоморія і п. Тишкевича з їхніми полками, що досить безпечно розташувались на шляху, яким пройшли козаки, вони передали отриманий від гетьмана наказ, а самі взялися з усім поспіхом і ретельністю обстрілювати й витіснити приховану в хащах засідку. Нарешті спішилися, з метою ще більше заохотити солдатів, кинулись з мушкетами у воду і відтіснили козаків від берега. Тим часом легка кіннота названих полковників, яка услід за ними прибула до переправи, сміливо вдарила на ворога, погнала його, переслідувала і знищила всіх, як тих, що ховались у травах і озерах, так і тих, які відходили прямим шляхом до наступної засідки. Після того, як та ж іноземна піхота частими й правильними залпами витіснила козаків із засідки, і своїм натиском змусила їх шукати порятунку у воді, кіннота, ставши несамоовитою, не шкодуючи ні коней, ні зусиль, знищила всіх ущент, так що жоден не досяг тієї Курукової переправи, щоби подати своїм звістку про те, що трапилось. Біля самої переправи по той і по інший боки, була розташована для її охорони подвійна лінія козацьких стрільців; тому наша кавалерія мусила зупинитися і чекати підкріплення від іноземної піхоти, яка швидким наступальним рухом відтіснила козацький фронт з табору на протилежний берег, захопила їхні хоругви і кинуті ними вози і звідси, так само і з заростей, з настанням ночі обстрілювала протилежний берег. Коли ж кіннота і піхота одночасно перейшли вбрід глибоке озеро, молодці після тривалої сутички, відкинувши сором, почали рятуватися втечею до свого табору, а наші, продовжуючи наступати, без усякого милосердя навперебій один поперед одного спішили знищувати ворога, доки не увірвались по слідах його до табору, який не був ще добре облаштова-

ним і укріпленням після переправи. Каштелян галицький, що прибув до того часу, надихнув втомлену піхоту, щоб вона не дозволяла козакам облаштувати табір до прибуття решти військ. Тоді кавалер Юдицький з поручником п. Вінкрота і декількома десятками стрільців кинувся, щоб не дати закінчити табору, але був поранений пострілом у груди в тому місці, де носив хреста ¹, і був винесений з поля разом з кількома вбитими товаришами. Тим часом прибув гетьман зі своїм полком, вказав усій піхоті зручний пункт, звідки успішніше можна було вражати супротивника, а кінноті, яка потерпала від рушничних залпів, призначив більш захищену позицію. Легку артилерію він розташував у трьох місцях, потім наказав їй обстрілювати табір і одночасно з тим усій піхоті йти в атаку. Після того сам гетьман повів війська на штурм під рясним вогнем, але зміг помітити жахливе баговиння, яке знаходилося у густій траві біля самого табору, не раніше, як сам наштотхнувся на нього зі всією піхотою і кіннотою, наблизившись до табору. Помічений і впізнаний козаками, піддаючись великій небезпеці від куль, він відчув на собі чудесний промисел Божий. У цьому штурмі наших було поранено декілька десятків чоловік з різних хоругв: ротмістр Рогавський, товариш його хоругви п. Моджинський, п. Уейський з хоругви п. гетьмана; в полку п. коронного підчашия убитий п. Молодецький, під галицьким каштеляном і багатьма вельможними особами вбиті коні, поранених же було втричі більше. Завдяки безперервній стрілянині та сміливому наступу з нашого боку, козаки також зазнали великих втрат і, достатньо покарані за свою провину, голосно просили про милосердя. Почувши це, гетьман заборонив своїм продовжувати стрільбу, тоді ж розпорядився звозити гармати з батареї, піхоті дав наказ відступати і з настанням вечора відвів війська з поля, залишивши на місці

¹ Титул „кавалера”, яким називається Юдицький, вказує на те, що він належав до Мальтійського ордену; орденський хрест, про який тут йшла мова, ясно це підтверджує.

тільки необхідну охорону, а сам втомлений, але ще більш змучений своєю лихоманкою, повернувся до табору, розташованому біля Ведмежих Лоз чи Курукового озера, де відбувалась ця третя битва з козаками.

Листопада 1. Військо відпочивало в день усіх святих. Поранені дуже потерпали від холоду через мороз і сніг. Хоча козаки ще напередодні, зазнавши поразки, просили милосердя, однак побоювались (як вони говорили) прислати своїх послів до розгніваного гетьмана. Тому гетьман рішуче вже наказав усій піхоті готувати коші для штурму, не бажаючи далі їм потурати, але вирішивши повестись, як з непокірливими. Поступаючись умовлянням їх милостям комісарам, він послав до них старосту п. Білецького, ротмістра, і п. Хмілецького, яких козаки вітали іменем Божим, просили милості й обіцяли на другий день відправити своїх послів до пана гетьмана.

2. Вранці козаки прислали до Його Милості трьох послів з грамотою, прохаючи милостивості та умов миру. Між комісарами була нарада, після якої гетьман дав таку резолюцію, щоб козаки наступного дня прислали декількох уповноважених для прийняття умов.

3. Приїхали послы, наділені достатніми повноваженнями для укладення трактату, присутніми були на нараді п. п. комісарів, записали умови і прийняли їх; пробули цілий день у таборі, а на вечір поїхали до свого табору.

4. Приїжджали козацькі послы, але даремно протестували проти таких двох пунктів: видачі злочинців і обмеження числа козаків до 6 000 чоловік.

Листопада 5 числа, яке нехай буде визнане щасливим, козаки змушені були згодитися на всі умови, крім однієї: комісари дали згоду на те, щоб причетних до бунту не видавати полякам, але віддати їх на суд власної старшини, згідно законів і звичаїв їхнього війська.

6. Посланий був комісарами їхній товариш п. староста красноставський ¹ у супроводі багатьох почесних осіб

¹ Яків Собеський.

для заслухування присяги козацького війська, яке з плачем і великою скрухою присягало виконувати запропоновані йому умови, після чого п. Михайло Дорошенко, напередодні обраний гетьманом Війська Запорозького, приїхав зі своєю старшиною до табору і вітав усіх комісарів; насамкінець п. гетьман пригощав їх і попрощався, коли вони поверталися до табору. Вони визнали, що число козаків, яких наші погромили напередодні всіх святих, досягло 8 000, але повернувшись після того по домівках помітили, що число загиблих значно більше (рахуючи й тих, які втопились у Дніпрі над Цибульником і загинули в інших місцях). Тепер вони шкодували про свою нерозумність і впертість, які довели їх до такого кровопролиття, визнавали також і те, чому раніше суперечили, а саме, що немає війська кращого за польське.

7. Рано подано сигнал до пробудження і до виступу возів; обоз рушив і йшов до самого Крилова, а в милі звідти зупинився над Дніпром. У той же день деякі з комісарів попрощалися і роз'їхались по домівках.

8. Табір знявся зранку і зупинився в милі перед Боровицею.

9. Вранці війська проминули Боровицю і зупинились, не доходячи двох миль до Черкас.

10. Йшли через Черкаси й ночували у двох милях від міста під Ставками.

11. Вранці зняли табір і, переправившись через річку Мошну, розташувались на її березі.

12. Переправились через р. Рось, на якій всі зазнали багато втрат, а ночували біля с. Конончі¹.

13. Там же протягом цілого дня відбувалось генеральне коло, на якому судили два злочини і п. гетьман вказав квартири для кожного полку.

14. Гетьман зі своїм полком поїхав на ніч під Маслів Став, а інші полки залишив під Конончею, наказавши їм на ранок йти кожному в призначене йому місце.

¹ Кононча – село Васильківського повіту на березі р. Росі.

15. Вранці Й.М. виступив зі своїм полком і, залишивши його під Ольшанкою ¹, поїхав у Рокитне на обід до князя Заславського.

16. Після меси і раннього обіду гетьман виїхав з Рокитної і ночував у Білій Церкві.

17. Виїхавши рано-вранці, гетьман зупинився на поїї у Таборівці, на нічліг – у Паволочі.

18. Ночував у Білиловці.

19. П. гетьман на ніч приїхав до Прилук ².

20. На поїї зупинялись у Вишні, а на ніч у Баликовцях ³, маєтку Й. М. гетьмана.

21. Опівдні гетьман прибув до Бару, хворий на кваттану.

22. Не виходив із замку.

23. П. гетьман приймав посла від Мехмет-Джан-паші, а вранці дякував Богові за щасливий кінець козацької експедиції.

На доповнення до щоденника походу, пропонуємо текст угоди, укладеної між польськими комісарами і козаками в таборі на урочищі Ведмежі Лози біля озера Курукового ⁴.

„Ми, Станіслав на Конецполі Конецпольський, воєвода Сандомирський, гетьман польний коронний, віленський, барський, ковельський староста; Фома на Замості Замойський, воєвода київський, староста книшинський; Ян з Турова Данилович, воєвода земель руських, буський, корсунський, чигиринський староста; Гаврило Госсський, каштелян київський, Матвій Лесньовський, каштелян белзький, канівський, рациборський староста; Мартин Ка-

¹ Ольшаниця – село Васильківського повіту на р. Гороховатці.

² Прилука на Десні і Білиловка на Роставиці – містечка Бердичівського повіту. Білиловка у давнину мала назву „Роставець” і під цим іменем згадується вже в 1071 р.

³ Вишня – село Вінницького повіту; Баликовці – Літинського.

⁴ Переклад складений за текстом, виданим Київською Археографічною Комісією в „Архіві південно-західної Росії”. – Ч. III. – Т. I. – С. 284-292.

зановський, каштелян галицький, богуславський староста; Станіслав з Потока Потоцький, підкоморій подільський; Стефан Немирич, підкоморій київський, Яків Собеський, староста красноставський; Олександр Балабан, теребовлянський, рогатинський староста; Адам Калиновський, брацлавський, вінницький староста, князь Костянтин Корибут Вишневецький; князь Юрій з Острогу Заславський; Януш Тишкевич; Микола з Потока Потоцький, воєводич брацлавський; Фома Склинський, староста жигвільський; Федір Єлець, хорунжий київський, Філон Стрибель, чашник київський і Ян Білецький – комісари, призначені королем Його Милістю і Річчю Посполитою для приведення до належного стану Війська Запорозького і оголошення йому королівської волі повідомляємо: що виконуючи доручення Речі Посполитої та зобов'язання, яке ми узяли, ми використали всі зусилля, відповідні часу і обставинам, щоб задовольнити наміри та потреби Речі Посполитої з якомога меншими для неї збитками та кровопролиттям. З цією метою, керовані любов'ю і належною вірністю державі, ми не шкодували ні праці, ні здоров'я і з Божою поміччю, за спільною нашою згодою, привели Військо Запорозьке до ладу і покори на таких умовах:

Щонайбільше і вельми серйозно турбували Річ Посполиту морські походи козаків, здійснювані ними всупереч ясній забороні уряду, а також свавільство, яке вони чинили у містах. Провини ці отримали належну покару від зброї коронного війська. Тим, які Божою волею уникли кари і зберегли життя, обіцяючи надалі присвятити її службі Речі Посполитій, ми іменем Його Королівської Милості і Речі Посполитої оголошуємо прощення. Всі вони, як ті, що зостануться на службі Й. К. М., так і ті, які волею Й. К. М. повернуться спокійно до своїх домівок, не повинні підлягати ніякій відповідальності за умови, що вони будуть висловлювати начальникам належну поштивість і покору, не будуть втручатися у розпорядження судової та адміністративної влади і захоплювати прибутки.

Ми вважаємо справедливим, щоб Військо Запорозьке, що складається з підданих Й. К. М. мало голову або старшого, за прикладом давніх літ призначеного королем або коронними гетьманами з відома Його Королівської Милості; тому на підставі повноваження, наданого від Й. К. М. і Речі Посполитої, Й. М. пан сандомирський воевода, гетьман польний коронний, з відома усіх нас затвердив старшим обраного козаками пана Михайла Дорошенка. І наперед козаки мусять підкорятися винятково тому старшому, якого самі вони оберуть, але котрий буде затверджений королем Його Милістю чи його спадкоємцями, польськими королями, за представленням коронних гетьманів. Якби він не виконував належним чином своїх обов'язків, то козаки мусять представити на нього скаргу до Й. К. М. і коронних гетьманів і покійно просити про дозвіл і затвердження нового обрання; так само мусять вони діяти й у випадку смерті старшого. Одначе у разі, якби Військо Запорозьке знаходилося на значній відстані від Й. К. М. і коронних гетьманів, то йому дозволяється у випадку смерті старшого обрати нового тимчасово для збереження військового ладу, доки король за представленням коронного гетьмана не підтвердить нового вибору. Старші надалі мусять приносити присягу у присутності осіб, уповноважених для цього коронними гетьманами у тій формі, за якою промовив її нинішній старший перед лицем Й. М. п. гетьмана і п. комісарів. Вона полягає в наступному:

„Я, Михайло Дорошенко, присягаю Господові Богу Триєдиному, що буду берегти вірність і послух у всьому пресвітлому королеві польському Жигмонту Третьому, його спадкоємцям, Речі Посполитій і короні польській, залишаючись на моїй посаді волею і милістю Й. К. М.; що буду в усьому виконувати розпорядження Й. К. М. і Речі Посполитої, придушуючи будь-яке свавільство і непокору, а саме: ні сам я особисто, ні за посередництва інших осіб не буду здійснювати походів ні по морю, ні по суші на володіння турецького султана (хіба за наказом

Й. К. М.); навпаки, якщо дізнаюся, що будь-хто замислює такий похід, чи то з ввіреного мені війська, чи сторонній, я мушу повідомити про те короля і гетьманів коронних і сам буду протидіяти походу. Я зобов'язаний не допускати збіговиськ і не скликати людей, виписаних з реєстру, без наказу Й. К. М. і Речі Посполитої; навпаки, учасників збіговиськ зобов'язаний карати. Взагалі я повинен разом зо всім товариством дотримуватися до дрібниць усіх умов, встановлених п. п. комісарами в договорі, укладеному на Ведмежих Лозах”.

Оскільки Його Милість король бажає для дотримання кращого ладу знати кількість козаків, щоб мати можливість заохочувати більш заслужених до успішної служби Речі Посполитій, то він доручив скласти вірний список Війська Запорозького із зазначенням числа козаків, які проживають у кожному місті Й. К. М. Оскільки перепис цей зручніше провести на місці, аніж тут, то ми призначаємо термін з 6 листопада по 18 грудня нового стилю поточного року. Протягом цих шести тижнів козаки мусять скласти вірні реєстри, що не перевищують кількості 6000 із зазначенням, скільки їх мешкає у кожному старостві. Реєстри ці мусять бути представлені або Й. М. гетьманові коронному, або п. п. комісарам, призначеним для цієї мети. Потім списки будуть передані до коронної скарбниці, а звідти їхні копії будуть надані усім старостам. Особам, які не будуть внесені до реєстрів, вилучення їх не повинно завдавати шкоди і підстарости не можуть їх карати за те, що вони служили у Війську Запорозькому. Іменем Й. К. М. і Речі Посполитої ми затверджуємо в 6000 кількість козаків на службі Речі Посполитої й ці 6000, вписані до реєстру, всі загалом і кожен окремо будуть користуватися правами і вольностями, які були їм надані як попередніми польськими королями, так і нині щасливо царюючим королем Й. М. так само, як і раніше ними користувалися. Вони можуть вільно займатися промислами для покращення свого утримання, як то: торгівлею, рибною і звіриною

ловлею за умови однак, щоби вони не завдавали збитків прибуткам старост і не захоплювали есів і уходів, які здавна належать старостам.

Для Війська Запорозького ми призначаємо утримання на рік 60 тисяч польських злотих, яке вони будуть отримувати у місті Й. К. М. Києві у день св. Іллі за руським календарем. Більш того, бажаючи щоб посадові особи ретельніше виконували свої обов'язки на службі Й. К. М. і Речі Посполитої, ми призначаємо такі оклади для старшини: старшому над усім військом 500 злотих на рік, обозному 100 злотих, двом осавулам по 150 злотих, шести полковим осавулам по 50 злотих, шести полковникам по 100 злотих, шістдесяти сотникам по 50 злотих, судді військового 100 злотих.

З числа 6000 козаків 1000 або більше, на розгляд коронного гетьмана і з відома їхнього старшого, зважаючи на обставини часу, мусять знаходитися на Низу за порогами і там нести свою службу: доносити звістки про дії ворогів, на допускати їх до переправ і взагалі захищати ті місця. Решта, мешкаючи по волостях, мусять іти у похід за наказом коронних гетьманів на допомогу регулярному війську або туди, куди потрібно буде, утримуючись від утисків жителів.

Якщо старшому знадобиться піти за пороги, він повинен залишити на своє місце благонадійну і помірковану особу, яка мусить наглядати за ладом і особливо за задоволенням скарг, щоб козаки нікому не завдавали образ і не віддавались під суди замкові, духовні та міщанські. Справедливість мусить бути надана кожному, хто зазнав кривди від козаків, отаманами і старшинами у присутності підстарост за чинними законами; суперечки ж між козаками вони повинні вирішувати самі.

Козаки не повинні проводити морських походів ні по Дніпру, ні по інших ріках, які межують з територією Речі Посполитої і не повинні порушувати трактатів, укладених з турецьким султаном. Вони не можуть без наказу короля

і Речі Посполитої починати війни з сусідніми державами ні на суходолі, ні на морі. Морські судна вони мусять спалити негайно у присутності ревізорів і, під страхом суворого покарання, не можуть спускати в море по Дніпру та інших ріках ні суден, ні липових колод, а старший мусить доглядати за виконанням цього припису, під страхом немилості Й. К. М. і суворой відповідальності. Старости мусять також слідкувати за цим і забороняти подібні випадки.

У маєтках земських, шляхетських і духовних козаки можуть мешкати лише за умови підкорення власникам і за згодою останніх. Ми наказуємо, щоб ті козаки, які не захочуть підкоритися владі поміщиків, виселилися зі шляхетських і духовних маєтків протягом дванадцяти тижнів від дня складення цього припису. Козаки повинні повернути негайно старостам, державцям і поміщикам усі села, уходи, єзи, млини та інші угіддя, які вони привласнили собі до нинішнього часу, якщо не зможуть довести прав на володіння ними п. п. комісарам, призначеним для проведення перепису війська. Кожен, хто не побажає підкоритися власникові й унаслідок цього мусить виселятися зі шляхетських і духовних маєтків, має право протягом дванадцяти тижнів до свого виселення продати свій будинок та майно особі, яка знаходиться під владою поміщика; однак старости і поміщики зобов'язані дозволити виселенцям безперешкодно зібрати посіви озимих та ярих.

Військо Запорозьке не повинно влаштовувати справ для нього недоречних, тому король і Річ Посполита наказують козакам, аби вони не укладали угод зі сторонніми державами, не приймали їхніх послів, не відряджали до них посольств і не сміли ставати на службу до іноземних володарів. Якщо б вони посміли здійснити перераховані вчинки, Річ Посполита вважатиме їх не вірними підданими, а ворогами і піддасть жорстокій і суворій карі, не зв'язуючись більше з ними через комісарів, бо вони виявились би недостойними ні королівської милості, ні потуг шанованих і високих осіб.

Оскільки внаслідок покірливості і смирення козаків, ми прощаємо ними здійснені проти Речі Посполитої злочини і більш того від імені короля і Речі Посполитої у багатьох відношеннях даруємо їм милість, то застерігаємо їх, що в разі, якби вони виявились невдячними за милості Й. К. М., не дотрималися свого слова і не порушили дану присягу чи в усіх пунктах цієї постанови, або ж в одному з них, то права і вольності, надані їм, будуть відняті як у ослушників Речі Посполитої. Усі милості, прощення злочинів і все те, що на їхню користь нині надається, буде знищено і Річ Посполита переслідуватиме їх як ослушників королівської волі.

Позаяк Військо Запорозьке, усвідомивши обов'язок покори вірних підданих стосовно короля і Речі Посполитої, прийняло всі вище записані умови і зобов'язалося присягою дотримуватись їх на майбутнє, то на посвідчення цього вони до чинного договору приклали військову печатку і декілька старшин скріпили його своїми підписами. Відбувалось на Ведмежих Лозах листопада 6 дня 1625 року”.

Крім того біля Курукового не лише старшина, а й уся чернь голосно принесла наступну присягу: „Ми, отамани і вся чернь Війська Й. К. М. Запорозького, всі разом і кожен окремо присягаємо Всемогутньому Триєдиному Господові Богу в тому, що, підкоряючись волі та наказу Й. К. М., віднині будемо перебувати у вірному підданстві Й. К. М., будемо підкорятися нашим старшим, припинимо походи по Дніпру до Чорного моря і напади на області турецького султана, всі наші морські судна віддамо полум'ю, угод зі сторонніми монархами без відома Й. К. М. укладати не будемо і не вчинимо ніякого діяння, яке могло б зганьбити велич короля і Речі Посполитої, але точно виконуватимемо всі умови, поставлені нині панами комісарами”.

Для проведення перепису козацького війська і для перевірки їхніх прав обрані з середовища комісарів: галицький каштелян Мартин Казановський, київський підкоморій Стефан Немирич, хорунжий Філон Стрибель і жигвольський староста Фома Склинський.

ного приступу до ворожих берегів. Гетьман прибув з коронним військом відразу після полудня, але ні сам він, ні військо не були готові до бою, тому всі ми зупинилися в лісі поблизу Лоїва, чекаючи підходу суден, які мушили прийти в один з нами час, але спізнилились і прийшли з піхотою вже перед заходом сонця. Тоді й наше коронне військо наблизилось до байдаків і стало над Дніпром. Почали було наші, тобто п. стольник зі стрільцями у байдаках підступати до ворога, який розташувався у кутку між Дніпром і Сожем, оскільки тут ріка Сож впадає у Дніпро біля самого Лоїва. Між цими ріками обкопався ворог і міцно захищався, обстрілюючи байдаки, звідки наші відповідали пострілами з гуляй-городів. Близько півтори години продовжувалась посилена перестрілка, а з наближенням ночі гетьман віддав наказ відступити і висадитися на іншому березі Дніпра, також в куті між Сожем і Дніпром.

З М І С Т

<i>Мороз Володимир. «Українці признають мене сином свого народу»</i>	3
I. Щоденник новгородського підсудка Федора Євлашевського. 1564-1604	7
II. Історія Хотинського походу Якова Собеського. 1621	45
III. Щоденник походу проти козаків запорозьких. 1625	132
Д о д а т о к: Куруківська угода	
IV. Відомості про похід до Криму Михайла Дорошенка. 1628	152
V. Щоденник Симеона Окольського. 1637-1638	171
Д о д а т о к: Доповнення Самійла Величка	
Ординація Війська Запорозького реєстрового	
VI. Опис України Боплана. 1630-1648	293
VII. Сказання про невольників, які втекли з турецької каторги. 1643.....	390
VIII. Щоденник Богуслава Казимира Машкевича. 1643-1649..	407

Документальне видання

МЕМУАРИ ДО ІСТОРІЇ ПІВДЕННОЇ РУСІ

Випуск 2 (перша половина XVII ст.)

Ф.Євлашевський, Я.Собеський, походи 1625 та 1628 рр.,
С.Окольський, Г.Боплан, звільнення невільників, Б. Машкевич

За редакцією
АНТОНОВИЧА Володимира Боніфатійовича

Переклад з російської
ГОЛУБ Ірини Станіславівни

Відповідальний за випуск *Г.М. ГАРЧЕНКО*
Художник *А.П. ДЕРЕВ'ЯНКО*

Підписано до друку 29.12.06. Формат 84х108 ¹/₃₂. Друк офсетний.
Папір офсетний. Умовн.друк.арк. 23,6. Умовн.фарбо-відб. 35,1.
Обл.-вид. арк. 35,1. Наклад 5 000 прим. Замовлення № 1725.

Державне підприємство «Всеукраїнське видавництво «Січ»,
49000, м. Дніпропетровськ, пр. К. Маркса, 60.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
ДК № 60 від 25.05.2000 р.

Комунальне підприємство
«Нікопольська міська друкарня»,
53219, м. Нікополь, вул. Електрометалургів, 21.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
ДП № 21 від 25.07.2000 р.

М49 Мемуари до історії південної Русі: Випуск 2 (перша половина
XVII ст.). Ф.Євлашевський, Я.Собеський, походи 1625 та 1628 рр.,
С.Окольський, Г.Боплан, звільнення невільників, Б.Машкевич. За ре-
дакцією В.Антоновича /пер. з рос. І.С. Голуб; передм. В.С. Мороза;
худож.оформ. А.П. Дерев'янка. – Дніпропетровськ: Січ, 2006. – 439 с.

ISBN 966-511-294-5

До другого випуску книги за редакцією В.Б.Антоновича (1834 – 1908) –
історика, археографа, професора історії Київського університету – ввійшли
мемуари першої половини XVII століття.

УДК 82-3
ББК 84.4 УКР 6-4